DERGİ AYRI BASI JOURNAL OFFPRINT

YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ NEAR EAST UNIVERSITY

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

cilt IX volume
sayı 2 ekim 2016 october number 2

KIRIM SAVAŞI'NDA İSTANBUL, İZMİR VE ÇANAKKALE'DEKİ İNGİLİZ HASTANELERİ

Oya DAĞLAR MACAR*

ÖZET

Kırım Savaşı'nda Osmanlı'nın müttefiki olan İngilizler, başta İstanbul olmak üzere Doğu'da pek çok hastane açtılar. Savaş boyunca hem cepheden gelen yaralılar hem de başta kolera olmak üzere salgın hastalıklar, dikkatlerin hastanelere ve hastane hizmetlerine çevrilmesine neden oldu. Hastanelerin durumu İngiliz askeri sağlık hizmetlerinin zayıflığını da ortaya çıkardı. Bunun üzerine İngiliz yetkililer hastanelerde zorunlu olarak yeni düzenlemelere gittiler. Savaş boyunca hastanelerde yapılan tüm düzenlemeler İngiliz askeri sağlık teşkilatında köklü bir değişime neden oldu. Bu makalede İstanbul, İzmir ve Çanakkale'de açılan İngiliz hastaneleri, bunların özellikleri ve *verdikleri hizmetler incelenmiştir. Savaşın sağlık boyutu üzerine yapılan araştırmalarda hastaneler konusu önemli bir yer tuttuğundan, bu çalışmanın da söz konusu alanda yapılacak çalışmalara bir katkı sunması amaçlanmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *İngiliz Hastaneleri, Kırım Savaşı, Erenköy Hastanesi, İzmir Hastanesi, Sağlık Hizmetleri, Askeri Tıp.*

ABSTRACT
BRITISH HOSPITALS IN ISTANBUL, SMYRNA AND DARDANELLES IN THE CRIMEAN WAR

The British, ally of the Ottoman Empire during the Crimean War, opened many hospitals in the East, primarily in Istanbul. Both the wounded soldiers from the front and epidemics especially cholera drew attention to the hospitals and the hospital services. The conditions of the hospitals revealed the weakness of the British Military health services. Therefore the British authorities had to put new regulations in British hospitals. All arrangements made in hospitals throughout the war caused a fundamental transformation in the British military health organisations. This article focuses on British hospitals, their features and services in Istanbul, Smyrna and the Dardanelles. This study intends to provide a contribution to studies about the war's health aspect.

Keywords: *British Hospitals, Crimean War, Erenköy Hospital, Smyrna Hospital, Health Service, Military Medicine.*

* Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü (oyadr@ticaret.edu.tr)

Giriş

Kırım Savaşı Osmanlı İmparatorluğu ile Rus Çarlığı arasında başlayan ve daha sonra İngiltere ve Fransa'nın da dahil olduğu bir savaştır. İngiltere 19. yüzyılda kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktan yanaydı. Fransa da statükonun devamı için Osmanlı toprak bütünlüğünü savunuyor ve Rusların Akdeniz'de hâkimiyet kurma isteğini kendi çıkarları için tehlikeli buluyordu. Bu yüzden iki devlet Rusya'ya karşı kısa bir süre sonra Osmanlı'nın müttefiki haline geldiler.

Osmanlı için ilk kez bu dönemde, "yakında ölecek hasta adam" deyimini kullanan Rusya, imparatorluk mirasının paylaşılması tasarısını bir an önce gerçekleştirmek amacıyla önce Kudüs ve çevresindeki kutsal yerler sorununu ortaya atmış, ardından da Osmanlı'ya bir ittifak önererek, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ortodoksların resmi koruyuculuğunu istemişti. Bu teklifin Bâb-ı Âli tarafından reddedilmesi üzerine Rusya, 22 Haziran 1853'te Eflak ve Boğdan'a girdi. Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu 29 Eylül 1853'te Rusya'ya savaş ilan etti. Böylece 19. yüzyılın en önemli savaşlarından biri olan Kırım Savaşı başlamış oldu.

Kırım Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son derece hazırlıksız girdiği bir savaş oldu. Savaş hazırlıkları Osmanlı'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinden itibaren sadece 20 gün sürdü (Aydın, 2007, s. 3). Rusya'nın 1853'de Tuna voyvodalıklarını işgal etmesi üzerine Osmanlı Devleti bir yandan Tuna'daki hisarların güçlendirilmesine çalışırken bir yandan da Mısır ve Tunus'tan takviye birlikler istemişti. 20.000 Mısırlı ve 8.000 Tunuslu askerden oluşan takviye kuvvetler, Tuna'ya gitmek üzere, Ağustos ayında İstanbul'da toplandılar. İstanbul kısa süre içinde Karadeniz'de çıkan savaşın doğal üssü haline geldi. Osmanlı başkenti için yaklaşan tehlikeyi gören İngiliz ve Fransız filoları da bir süre sonra İstanbul'a gelip demirlediler. Böylece İstanbul, Rusya'ya karşı denizden savunulmak üzere takviye edilmiş oldu. Güvenliği bir nebzeye kadar sağlanmakla birlikte, İstanbul, ilerleyen tarihlerde müttefiklerin arka arkaya gelen kara ordularıyla ve savaş boyunca Kırım cephesinden nakledilen binlerce yaralı ve hastayla, kaldırılması çok zor olan başka bir yükün altına girdi (Ahmet Muhtar Paşa, 2015, s. 69-71).

30 Kasım'da Batum'a yardım götüren Osmanlı donanmasının Sinop açıklarında Rus donanması tarafından batırılması, savaşın seyrini tümüyle değiştirdi. Boğazların ve İstanbul'un tehlikeye girdiğini görüp endişelenen İngiltere ve Fransa derhal Rusya'ya bir ültimatom verdiler. Çar I. Nikola bu ültimatomu reddetti. Bunun üzerine, İngiltere ve Fransa 12 Mart 1854'de Osmanlı Devleti ile

ittifak anlaşması imzalayarak savaşa dahil oldular. Bir yıl sonra Sardinya Krallığı da Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin yanında savaşa girdi.

Kırım Savaşı üç ayrı cephede, kara ve deniz savaşı olarak gerçekleşti. Kafkasya ve Rumeli cephelerinde kara savaşı, Kırım cephesinde ise amfibik[1] savaş yapıldı.

Kırım Savaşı'nda Osmanlı ordularının başında Ömer Paşa, Fransa ordusunun başında kariyerinin önemli bir kısmını Afrika'da geçirmiş olan Marchal Jacques de Saint Arnaud, İngiliz kuvvetlerinin başında da tecrübeli bir komutan olan Lord Raglan bulunuyordu. 20 Eylül 1854 tarihinde 89 savaş ve 267 taşıt gemisi ile birlikte 30.000 Fransız, 21.000 İngiliz ve 60.000 Osmanlı askeri Kırım'a çıkarıldı (Karal, 2011, s. 239-240). Sardunya Hükümeti de daha sonra Kırım'a 15.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Bu kuvvetlerin başında Sardunya Hükümeti'nin eski savaş bakanı General Alfonso de la Marmora bulunuyordu. Rus kuvvetlerinin asker sayısı ise 51.000'di (Anglesey, 1971, s. 105).

Müttefik ordularının harekât planına göre, Müttefik askerleri Osmanlı topraklarına giriş niteliğinde olan Gelibolu üzerinden İstanbul'a geliyor, burada bir süre bekledikten sonra cepheye sevk ediliyorlardı (Akyüz, 2007, s. 173). İngiliz, Fransız ve Sardunya ordularının İstanbul'a gelmesiyle, başkent askeri bir karargâh halini aldı. 30 Mayıs 1854 tarihli *The New York Times* gazetesi 7,000 kişilik İngiliz ordusunun İstanbul'a ulaştığını, 5,000 kişinin daha beklendiğini, gelen askerlerin Üsküdar'daki barakalara yerleştirildiğini ve koşullarının son derece iyi olduğunu, ayrıca Boğaz'ın karşısında çok geniş bir alana, Fransız topçu birlikleri için de barakalar hazırlandığını yazdı (The New York Times, 30 Mayıs 1854).

Kısa bir süre içinde Kırım'a sevk edilmek üzere İngiliz askerleri Selimiye Kışlası ile Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı arasındaki bir kampa, Fransızların bir kısmı Davutpaşa Kışlası'na (Akyüz, 2007, s. 174), Prens Napoleon komutasındaki diğer Fransız birlikleri Üsküdar'da Selimiye Kışlası civarına (Edgerton, 1999, s. 125), Fransız donanmasındaki askerler ise 7 Aralık 1854'te Heybeliada'daki kışlaya yerleştirildiler (BOA. HR.MKT. 94/57).

İstanbul'da toplanan müttefik birliklerinin bir kısmının, Nisan ayından beri Silistre'de Rus ordusu tarafından kuşatma altında tutulan Osmanlı birliklerine yardıma gönderilmesine karar verildi. Karadan yapılacak ikmalin güçlüğü göz

[1] Denizden karaya yapılan harekât.

önünde bulundurularak, müttefik kuvvetlerin Varna'da toplanması kararlaştırılmıştı. Bu amaçla 28 Mayıs 1854'te İngiliz ve Fransız birlikleri İstanbul'dan gemilere bindirilerek Varna'ya gönderildiler. Takviye kuvvetlerin gelmesi üzerine kuşatmayı devam ettiremeyeceklerini anlayan Ruslar 23 Haziran'da Silistre'den çekildi.

Müttefikler Eylül 1854 sonlarında Kırım'a ulaştı. Ancak Kırım'da başlayan mücadele umulanın aksine uzun sürdü. 11 aylık kuşatmadan sonra, bir taarruzun ardından müttefiklerin 10 Eylül 1855'te Sivastopol'e girmeleri ve Ömer Paşa'nın Kafkas Cephesi'nde Rusları bozguna uğratmasıyla Ruslar savaşı kaybetti. Fakat Kars, 25 Kasım'da Rusların eline geçti (Yıldız, 2007, s. 208). İki yıl süren mücadelede, Çar I. Nikola'nın ölümü (2 Mart 1855) ve yerine II. Aleksandr'ın geçmesi ile Rusların savaşı kazanma ümitleri tamamen kayboldu. Çar'ın barış istemesi üzerine 1 Şubat 1856'da savaş bitti (Aydın, 2007, s. 3) ve 30 Mart 1856'da Paris Barış Antlaşması imzalandı.

İstanbul'daki İngilizler Hastaneleri

Kırım Savaşı'nda gerek Rusya'nın gerekse müttefik güçlerin sağlık hizmetleri konusunda yeterli oldukları söylenemez. Ordu birlikleri askeri teçhizata verdikleri önemi sağlık hizmetlerine vermemişler, savaş başladıktan sonra yaşanan güçlüklere paralel olarak sıhhiye hizmetleri ve kadrolara ilişkin düzenlemeleri yapmak zorunda kalmışlardır.

Garrison'un Kırım Savaşı'nda orduların sağlık kadrolarına ilişkin verdiği rakamlar şöyledir;

Tablo 1: Kırım Savaşında Orduların Sağlık Görevlisi Mevcudu

	Ordu Mevcudu	Sağlık görevlisi mevcudu
Fransız	309,268	500
İngiliz	97,864	448
Rusya	324,478	1,608 cerrah ve 3,759 sağlık görevlisi
Sardunya	21,000	88 cerrah
Osmanlı	35,000*	-

Kaynak: Fielding H. Garrison, *Notes on the History of Military Medicine*, Washington: Association of Military Surgeons, 1922, s. 171.

* Kırım Savaşı'nda Osmanlı ordusunda Mısırlı, Tunuslu, Boşnak ve Arnavut askerlerden oluşan bölükler de bulunuyordu (Göksel, *Toplumsal Tarih*, s. 49).

Kırım Savaşı'nda Osmanlı hükümeti İstanbul'daki bazı kışlaları, pek çok resmi binayı ve hastaneyi İngiliz ve Fransızlara verdi. Savaşın başlangıcında İstanbul'a gelen müttefik kuvvetlerinden İngiliz askerlerinin bir kısmı Selimiye Kışlası ile Çengelköy'deki Kuleli Kışlası'na (Akşam, 1946, s. 39), bir kısmı da İzmit'e yerleştirilmişlerdi (Ahmet Muhtar Paşa, 2015, s. 33). Hastane olarak ise, İngilizlere ağırlıklı olarak İstanbul'un Anadolu yakasındaki binalar tahsis edilmişti.

İstanbul'daki İngiliz Hastaneleri

Önceleri Kırım'dan gelen yaralı ve hasta İngiliz askerleri oldukça modern sayılan Haydarpaşa Hastanesi'nde (*Palace Hospital*) tedavi edilmişti (Baylen & Alan Conway, 1968, s. 106). Fakat hasta sayısının artması ve hastane kapasitesinin yetmemesi üzerine, yeni hastanelere ihtiyaç duyuldu. Bunun üzerine İngilizler Kuleli'deki (Çengelköy) Süvari Kışlası, Beyoğlu'ndaki İngiliz Saint George Hastanesi ile Dolmabahçe Hastanesi (*Stable Hospital*), Tarabya'da Sultan Köşkü'nden hastaneye dönüştürülen ve İngilizler tarafından *Royal Naval and Marine Hospital* adı verilen deniz hastanesini kullandılar. Bu hastanelere ek olarak Haliç'te demirli "Bombay" ve "Menduhiye" isimli iki savaş gemisi hastane gemisine dönüştürüldü. Bu iki gemi savaş boyunca İngilizlerin hizmetine tahsis edildi. Bombay hastane gemisi savaşta Rus esirler için de kullanıldı. Ayrıca İngiliz askerlerinin tamamen Kırım'a sevk edilmesinden sonra boşalan Selimiye Kışlası ve civarında, 1.800 yataklı barakalardan oluşan Kışla Hastanesi (*Barrack Hospital*) ve Merkez Hastanesi (*General Hospital*) de kuruldu (Richardson & Terrot, 1977, s. 93, 104). Selimiye'deki Kavak Kasrı da İngilizler tarafından hastane olarak kullanıldı (Terzioğlu, 1991, s. 43).

N. Cantlie'nin hesaplamalarına göre, 1855 yılının Ocak ayında, İngilizlere tahsis edilen İstanbul'daki hastanelerin yatak kapasitesi şöyleydi:

Tablo 2: Ocak 1855'de Bazı İngiliz Hastaneleri ve Yatak Kapasiteleri

Hastane Adı	Yatak Sayısı
Merkez Hastanesi (General Hospital)	968
Kışla Hastanesi (Barrack Hospital)	1,704
Kışla Hastanesine bitişik Barakalar	530
Haydarpaşa Hastanesi (Palace/Hareem Hospital)	444
Kuleli Hastanesi ve Kışlası (Koulali Hospital and Barracks)	748
Toplam	4,394

Kaynak: John Shepherd, *The Crimean Doctors, A History of the British Medical Services in the Crimean War*, Volume II, Avon: Liverpool University Press, 1991, s. 343.

İngilizlere tahsis edilen yerlerden biri, Haydarpaşa Kışlası ve Haydarpaşa hastanesiydi. Haydarpaşa'nın bir sürü ek binası vardı ve bu binalar hem askerler hem de asker aileleri için kullanılıyordu. Örneğin bu binalardan birinde aileleriyle birlikte diplomatik misyon kalıyor, bunların çocukları da başka bir binada geçici olarak kurulmuş olan bir okula devam ediyordu. Hastane binası daha çok Nekahathane olarak kullanılmaktaydı ve buraya İngiliz subayları kabul ediliyordu. Haydarpaşa hastanesi güneşli, temiz ve iyi donanımlı bir hastaneydi. Hastaneye İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Tratford de Redcliff'in eşi Lady Redcliff önemli miktarda para bağışında bulunmuştu. Hastanedeki yemeklere de oldukça dikkat ediliyor, subayların menüsü birinci sınıf Fransız aşçıları tarafından hazırlanıyordu (Edgerton, 1999, s. 128, 129). Fakat Haydarpaşa Hastanesi Şubat 1855'te yandı. Bunun üzerine nekahat dönemindeki hastalar, Abidos, Malta, Korfu'ya veya doğrudan İngiltere'ye gönderildiler (Shepherd, 1999, s. 343).

İngilizler Kuleli'deki binaları da hastaneye çevirmişlerdi. Üç ayrı binadan oluşan Kuleli'nin iki binası İngilizler tarafından hastane olarak kullanıldı. Toplam 1200 yatak kapasitesi olan bu iki hastane binası yukarı (ya da merkez hastanesi) ve aşağı hastane olarak adlandırıldılar. Aslında savaşın başlarında Kuleli'deki merkez hastane binasında Sardunyalılara da yer verilmişti ama onlar burasını hiç kullanmadılar. Diğer yandan bu hastanelerde İngiliz askerlerinin yanı sıra Rus yaralı ve esirleri de kaldı. Kuleli'de ayrıca, bir binicilik okulu yer alıyordu. 1855 sonbaharında binicilik okulu ve aşağı hastane Alman lejyonuna kışla ve hastane olarak verildi (Pincoffs, 1857, s. 9, 13). Savaşın ilerleyen dönemlerinde mevcut İngiliz hastaneleri ihtiyacı karşılayamamaya başladı. Kırım'dan çok sayıda yaralı ve hasta asker gemilerle İstanbul'a sevk ediliyordu. Bu nedenle İngilizler Osmanlı Devleti'nden Büyükdere'deki Rus elçiliğinin yazlık binasını da istediler (Woodham-Smith, 1951, s. 131). Bu arada Selimiye'deki Merkez Hastanesi (*General Hospital*) de ağırlıklı olarak yaralı askerlere tahsis edildi (Edgerton, 1999, s. 128, 129).

Savaşın başında İngiliz ordusu, Fransızlarla birlikte, Silistre'ye yapılacak harekât için Varna'da toplanmıştı. İngiliz askerleri için Devna Gölü'nü gören bir alan askeri kamp yeri olarak belirlenmişti (Woodham-Smith, 1951, s. 131). Bu arazideki harap bir bina da hastane olarak seçilmişti. Aslında burası hastane olarak hiç de uygun bir alan değildi. Hastanenin etrafı sağlıksız koşullar içeriyordu. Fakat İngilizler buna aldırış etmediler ve 3 Haziran 1854'te Üsküdar'dan gönderilen az sayıdaki hastane ekipmanıyla binayı hastane olarak düzenlediler (Richardson & Terrot, 1977, s. 55-56). Bu arada müttefik orduları 27 Mayıs 1854'ten itibaren Varna'da toplanmaya başladı.

12 Temmuzda ise hiç hesapta olmayan başka bir sorun ortaya çıktı: Kolera.[2]

Marsilya'dan Gelibolu'ya getirilen Fransız askerleri Gelibolu'da sağlık kontrolünden geçirilmiş ve bazı askerlerde kolera tespit edilmiştir Bu durumda askerlere karantina uygulanması yoluna gidilmiş (BOA, HR.MKT. 81/10), fakat hastalık yine de önlenememiştir. Karantina uygulamasının ardından Varna'ya gönderilen bu askerler, kolerayı diğer askeri birliklere de bulaştırmışlardır. Varna'da kolerayı önlemek için her ne kadar Sıhhiye Meclisi'nin kararları uygulanmaya çalışılmışsa da, o kadar kalabalık grupları denetlemek ve tahaffuz tedbirlerini uygulamak mümkün olmamıştır (Sarıyıldız, 2002, s. 312). Hastalığın yayılmasında, gerekli önlemlerin alınamaması da etkili olmuştu. Bu tarihlerde koleranın sıhhi temizlikle bağlantısı bilinmiyordu. Aslında içme suyunun kaynatılarak içilmesinin kolerayı önleyebileceği John Snow isminde bir İngiliz doktor tarafından bulunmuştu ama bulguları genellikle göz ardı edilmişti. Tam tersine, Varna'daki kirli göllerden su içilmeye, aşırı içki tüketimine ve hangi sularla yıkandığı bile bilinmeyen sulu meyvelerin yenmesine devam edildi. Askeri yetkililer sıhhi kuralların uyulması konusunda da herhangi bir düzenlemeye gitmediler. Tuvaletlerin taşmasına, hayvan leşlerinin açıkta bırakılmasına kimse aldırmadı (Figes, 2012, s. 209). Temmuz ayının aşırı sıcakları, su kıtlığı ve hijyen yetersizliği gibi sebepler de tüm bu koşullara eklenince, kolera askerler arasında salgına dönüştü. Bununla birlikte şehirdeki su ve kanalizasyon şebekesi birbirine karıştığı için hastalık askerlerle sınırlı kalmayarak tüm şehre yayıldı. İngilizler, Haziran ayında 20 asker kaybettiler, Ağustos'ta bu sayı 859'a çıktı.

The Times gazetesi savaş muhabiri William Russel Varna'da gördüklerini ve hastalıktan dolayı yaşanan kayıpları şu şekilde anlatmıştı;

> "Düşünülmesi bile insanı ürperten korkunç olaylar burada günlük vakalar arasında. Sahilde yürürken kumdan çıkan bir çalı görür ve sopanızla orayı karıştırırsanız samana sarılmış, köpeklerin ve akbabaların insafına bırakılmış bir cesedin orada gömülü olduğunu anlayıp dehşete kapılırsınız. Ölü bedenler limanda deniz dibinden yükseliyor, suda batıp çıkıyor veya denizden yüzerek ve sürüklenerek gemidekilerin tiksinti duyan bakışlarının önünden geçiyor- hepsi yüzer vaziyette, dimdik ve güneşin altında kaldığından mide bulandırıcı" (Ponting, 2015, s. 127).

Varna'da koleranın yanı sıra dizanteri, humma (ateş), sıtma ve çeşitli bağırsak hastalıkları da ortaya çıktı. Çığ gibi büyüyen hasta sayı yüzünden, İngilizlerin ellerindeki ilaçlar kısa sürede tükendi. Ulaşım zorlukları nedeniyle

[2] Bu salgın 1830'larda Hindistan ve Orta Asya'da başlayan büyük kolera andemisinin bir uzantısıydı.

yeniden ilaç takviyesi de alınamadı ve bir süre sonra Varna'daki hastane hiçbir şekilde ihtiyacı karşılayamaz hale geldi (Richardson & Terrot, 1977, s. 55-56).

Üsküdar Kışla Hastanesi (Barrack Hospital)

20 Eylül 1854'te yapılan Alma Muharebesi'nden sonra Üsküdar'daki Selimiye Kışlası İngiliz yaralılara tahsis edildi. Bunun hemen yanında, 1000 kişinin yattığı bir İngiliz mezarlığı bulunuyordu. Bu mezarlıkta Rus subayları da yatıyordu. İngilizlerin Kışla Hastanesi (Barrack Hospital) adı verdikleri bina, Üsküdar'da Harem İskelesi'nin yukarısındaki kışlanın içinde bulunuyordu. Hastaneye dönüştürüldüğü ilk zamanlar son derece bakımsız bir durumdaydı (Akşam, 1946). Hastane olarak kullanılan odalar ve koğuşların çoğu pislik içindeydi ve hijyen için hiç araç-gereç yoktu. Fareler, bitler, pireler, sinekler ve türlü haşarat her yeri kaplamıştı. Duvarlar rutubetten yosunla kaplanmıştı. Her yer küf ve pislik kokuyor, nefes almayı zorlaştırıyordu. Hastanenin donanımı da son derece kötüydü. Battaniyeler hem yetersiz hem de pisti. Doğru dürüst yatak olmadığından hastalar pis zeminde yatıyor, pirelerin kuşattığı yastıkları kullanıyorlardı. Yatak olmadığından her yer bu pis yastıklarla kaplanmıştı. Bunların arasında yürümek neredeyse imkânsızdı (Edgerton, 1999, s. 127). 14 Şubat 1855'te *The Lancet*'ta yayınlanan bir yazıda hastanenin pisliğinden söz ediliyor, her yerde şişelerin, boş kutuların olduğu fakat ilacın bulunmadığı, ishal hastalarının tuvalet ihtiyacının ancak yarısının karşılanabildiği belirtiliyordu (The Lancet, 65/1642, 17 Şubat 1855, s. 1199). Hastane için ayrı bir mutfak ve çamaşırhane yapılmamıştı. En kötüsü, su çok yetersizdi. Bu yüzden ne hastalar ne de onların çamaşırları yıkanabiliyordu. Temizlik için süpürge, sabun, dezenfektan gibi malzemeler yoktu. Tüm bu koşullar altında hijyenden söz etmek imkânsızdı. Öte yandan hastanenin hem doktor hem de sağlık görevlisi kadroları oldukça yetersizdi. 1854 Kasımında Florence Nightingale'in gelişine kadar hasta ve yaralılara bakacak hemşire yoktu. Doktor ve cerrah sayısı çok azdı. İlaç, bandaj, morfin, lağzımlık (sürgü) yoktu. Hastalar için ayrı bir koğuş düzeni yapılmadığından hastalar ile yaralılar aynı koğuşlarda karışık olarak yatıyorlardı. Tüm bu koşullar hastalıkların ortaya çıkması ve yayılması için yeterliydi. Bütün bu kötü duruma rağmen Dr. John Hall 1855 Ocağına kadar, İngiliz hastanelerinin eksiği olmadığı konusunda İngiliz Savaş Bakanlığı'na rapor vermişti. Bunda yardımcısı ve hastaneler müfettişi olan Duncan Menzies'in de payı vardı. Menzies, İngiliz hastanelerine yaptığı teftişlerde, tüm hastanelerin birinci sınıf bir düzen ve konfor içinde olduklarını bildirmişti. John Hall da Savaş Bakanlığı'na gönderdiği yazılarda bu doğrultuda görüş bildiriyor ve hiç kayıp vermezsek, cerrah ve askeri doktor sayımız yeterli diyordu. Oysa hastanelerin tıp kadrosu çok eksikti. Doktorlar tüm zamanlarını yaralıların ameliyatlarına ve ampütasyonlara (bacak ve

kol kesme işlemlerine) harcadıklarından, günlerce hatta haftalarca bekleyen hastalara bakmaya bile fırsat bulamıyorlardı. Üstelik operasyonlarda da zaten başarı şansı çok düşüktü. Hastane kayıtlarına göre, ilk 44 kişinin 38'i bacağı kesildikten sonra ölmüştü. Esir Rus askerleri için ise durum çok daha vahimdi. Onlar tamamen gözden çıkarılmış ve Kışla Hastanesi'nde ayrı odalarda, tedaviden tamamen mağdur bırakılmışlardı (Edgerton, 1999, s. 127-129).

Hall ve Menzies'in yanlış değerlendirmelerinin kabul görmesinde diğer İngiliz yetkililerin de etkisi vardı. Özellikle askeri yetkililer savaşın ilk zamanlarında hastaneleri dahi ziyaret etmiyorlardı. Örneğin Lord Raglan *The Times*'ın çok sert eleştirilerine kadar Balaklava'daki hastaneleri bir kez bile ziyaret etmemişti. Dolayısıyla hastane koşulları ve hastaların durumuyla ilgili herhangi bir fikri yoktu. Bu haberlerin çıkması ve gelen eleştiriler üzerine defalarca hastaneyi ziyaret etti, hastalarla yakından ilgilendi ve var olan durumu düzeltmek için önerilerde bulundu. Aynı şekilde Doğu'da bulunan aristokratlar yaralı ve hasta askerleri bu yazıların ardından ziyaret etmeye başladılar (Edgerton, 1999, s. 129).

Öte yandan Savaş Bakanı Sidney Herbert, Florence Nightingale'i Türkiye'deki İngiliz Genel Hastaneleri Hemşirelik Kurumu'nun başına getirerek, İstanbul'a gönderdi. Nightingale resmen askeri hiyerarşiye tabiydi fakat ilginç bir şekilde Ordu Sıhhiye Dairesi'ndeki aksaklıkları Savaş Bakanlığı'na bildirme görevini de almıştı. Nightingale, Türkiye'deki hastanelerde görevlendireceği hemşireleri, Savaş Bakanı'nın eşi Elizabeth Herbert ile birlikte seçerek, kendi ekibini oluşturdu. Florence Nightingale ve otuz sekiz hemşireden oluşan hemşire ekibi 4 Kasım 1854'te İstanbul'a geldi. Nightingale İstanbul'da bulunduğu süre içinde İngilizlerin en büyük ve en sorunlu hastanesi olarak bilinen Üsküdar Kışla Hastanesi'nde görev yaptı. Nightingale'in geldiği tarihte İnkerman Muharebesi'nden yüzlerce yaralı hastaneye adeta akın etti. Hastanenin kötü olan koşulları, yeni gelen yaralılarla beraber baş edilemez bir duruma geldi. Hastanenin sıhhi koşulları hala son derece yetersizdi. Tuvaletler, koğuşlarda ve koridorlarda duran tahta küvetlerden ibaretti. Su ihtiyacı henüz giderilememişti. Çok sayıdaki ishalli hasta tam anlamıyla berbat ~~bir~~ durumdaydı. Binalar sürekli gelen hasta askerlerden dolayı çok kalabalıktı ve yeterli yatak olmadığından dolayı yaralı, hasta ve can çekişen askerler kirli döşemelere sıkıştırılarak dizilmiş yer yataklarında birlikte yatıyorlardı. Eski borular kırıldığı için ısıtma sistemi de çalışmıyordu (Figes, 2012, s. 317). Aralık ayına gelindiğinde Üsküdar Kışla Hastanesi'nde gözle görülür herhangi bir iyileşme olmamıştı. Hastane kangreni, diğer Üsküdar hastanelerinde olduğu gibi Kışla Hastanesi'nde de çok sık rastlanan endemik bir hastalıktı. Bu tarihte son 2000 hastanın Sivastopol karşısındaki siperlerde savaşırken savaş dışı

kaldığı ve Üsküdar'a gönderildiği belirtiliyordu ama bunlara yer bulmak neredeyse imkânsızdı. 19 Aralık'ta Üsküdar Hastanesi'nde 4.221 hasta ve yaralı olduğu belirtilmişti. Balaklava'da binden fazla hasta ve yaralı asker hastanelere gönderilmeyi bekliyordu. Hastaneler ve hastane çadırları hastalarla dolmuştu. Bunların çoğu kötü ve ölümcül durumdaydı. Üsküdar ve Pera'daki eski hastanelere Kuleli'deki hastane ve yenileri eklenmiş olmasına rağmen, daha çok hastaneye ihtiyaç vardı (The Lancet, 65/1637, 13 Ocak 1855, s. 51, 52). Üsküdar Kışla Hastanesi'nde her gün saat iki civarında cesetler, onları mezarlara götürmek üzere gelecek vagonlara bindirilmek üzere sıralanıyordu. 1854 Kasım ayının başından, 1855 Şubatının sonuna kadar aşağı yukarı 9.000 kişi Kışla Hastanesi'nde yaşamını kaybetmişti (Edgerton, 1999, s. 128). 1855 yılının Ocak ve Şubat aylarında İngiliz hastanelerinde durum daha da kötüleşti. Kışla hastanesi ile birlikte Üsküdar'daki Merkez Hastanesi de tıka basa doldu.

Üsküdar Merkez Hastanesi (*General Hospital*) Kışla Hastanesi'nin güneyinde bulunan bir Türk hastanesiydi. Dörtgen bir binaydı ve ortasında bahçe olarak kullanılan bir avlusu vardı. Merkez Hastanesi, Kışla Hastanesi'ne göre birçok açıdan daha iyi durumdaydı. Koğuşların idaresi, kanalizasyonu, havalandırması ve özellikle Türk hamamları gayet düzgündü. Hastaneye eklenmiş bir de ameliyathanesi vardı (Pincoffs, 1857, s. 8). 1855 başında hemen her gün binlerce yaralının gemilerle Kırım'dan gelmesiyle Üsküdar'daki tüm hastaneler gibi Merkez Hastanesi'nde de yatak kalmadı. Ama en kötü durumda olan Kışla Hastanesi'ydi. Sadece 5 Şubat'ta, Kırım'dan Üsküdar'daki Kışla Hastanesi'ne 4,000 hasta getirilmişti (Goldie, 1997, s. 95). Koğuşlarda yatak bulamayan hasta ve yaralı askerler koridorlara konan yataklarda ya da yerlerde yatırıldılar. Hastanelerdeki aşırı yoğunluk tıbbi bakımı da yetersiz kıldı ve bu yüzden çok sayıda kişi yaşamını yitirdi. Aşırı kalabalık yüzünden Şubat ayında hastanelerin kapasitesi 600 yatak daha arttırıldı (Shepherd, 1991, s. 343). 24 Şubat 1855'te *The Lancet* dergisinde yayınlanan bir yazıda *The Times*'ın yayınladığı listeye göre, Kışla Hastanesi'ndeki ölümlerin günde 50 kişiye vardığının hesap edildiği belirtilmişti. Hastalıktan ölümlerin sayısı belirgin bir biçimde yüksekti. Bunun sebebi halsizlik, yorgunluk, kötü beslenme ve yetersiz tıbbi bakımdı. Tüm bu problemler İngiliz askeri tıp hizmetlerinin yetersizliğini açıkça ortaya koyuyordu (The Lancet, 65/1643, 24 Şubat 1855, s. 224).

Üsküdar'daki Merkez Hastanesi dolunca, Selimiye Kışlası'nın başhekimi Menzies topçu barakalarının da hastaneye dönüştürülmesini emretti. Aslında bu binalar da çok berbat durumdaydı ve hastaneye dönüştürülmeye hiç elverişli değildi. Üstelik içine konacak sıhhi malzeme de yoktu. Ama her şeye rağmen, bu barakalar

hastane olarak kullanıma açıldı. Bununla birlikte, İngilizler 1855 Ocak ayının sonunda Kuleli'deki Osmanlı süvari barakalarının da hastaneye dönüştürülmesini talep ettiler. Büyükelçi'nin eşi Lady Stratford, rahibe-hemşireler ve gönüllü kadınlardan oluşan bir grup burasının yürütülmesini üstlendiler (Woodham-Smith, 1951, s. 132, 192).

Üsküdar'daki hastanelerin tıka basa dolması üzerine 1855 Şubatında Balaklava'da 1,000 kişilik bir hastane daha yapıldı (Goldie, 1997, s. 115).

Üsküdar Kışla Hastanesi'nin koşulları ancak Nisan 1855'ten itibaren iyileşmeye başladı. Bunu hasta istatistiklerinden açıkça görmek mümkündü. Mart ayında hastaneye 2, 833 hasta gelmişti, Nisan ayında bu sayı 1, 629'e kadar gerilemişti (Shepherd, 1991, s. 520).

Mayıs ayında Lord Raglan'ın karargâhında görevli bir cerrah olan Dr. Mapleton hastaneyi ziyaret etti. Dr. Mapleton hastanedeki Türk ve İngiliz hastaların iyi durumda olduklarını, birkaç istisna dışında hastanenin de hasta kabulüne uygun olduğunu belirtmişti. Eksiklik olarak gördüğü şeylerden biri tuvaletlerin dışarıda ve kötü durumda olmasıydı. Hastanenin kalabalık olması durumunda bu tuvaletlerin ihtiyaca asla cevap veremeyeceğini belirterek, durumu tıbbi otoritelere ve mühendislere bildirmişti. Dr. Mapleton uzun süreli hastalığı olanların İngiltere'ye gönderilmesini de önermişti. Ona göre İstanbul, İzmir ve Doğu'daki diğer hastaneler sıcaklıktan dolayı bu hastalar için uygun değildi (The Lancet, 65/1655, 19 Mayıs 1855, s. 523).

Tarabya Hastanesi

Tarabya Hastanesi 1854 başında Osmanlı Bahriye Nezareti tarafından hastaneye dönüştürülmüş bir köşktü. İngilizler tarafından *Royal Naval and Marine Hospital* adı verilen hastane iki binadan oluşan 40 yataklı bir yerdi. Savaşın ilerleyen dönemlerinde görülen ihtiyaç üzerine yatak kapasitesi 100-150'ye çıkarıldı. Hastanenin ilk zamanlarında hemşirelik hizmetleri, tıbbi bilgisi ve pek de yeteneği olmayan 23 bahriyeli tarafından veriliyordu. Fakat tıbbi donanımı ve kadrosu 1854 boyunca gelişme gösterdi. Bu çerçevede, 1854 Kasımında Amirallik, Nightingale ve hemşirelerinin başarılı çalışmaları üzerine bu hastaneye çalışkan ve iyi referanslı hemşireler gönderdi. Bu hemşirelerin seçimi Nightingale tarafından ve İngiltere'deki Kadınlar Komitesi tarafından yapılmıştı. Nightingale, muhtemelen en az bir kez Tarabya Deniz Hastanesi'ni ziyaret etti ama yönetime bir müdahalesi olmadı (Shepherd, 1991, s. 550).

1854 yazında İngiliz donanmasından Tarabya Deniz Hastanesi'ne, humma, kolera ve bağırsak hastalıkları nedeniyle hasta girişleri oldu. Ancak bunlar hızla Malta'ya gönderildiler. Çünkü Sivastopol kuşatmasından dolayı gelmesi beklenen yaralılar için mümkün olduğunca boş yatak tutulmaya çalışıyordu. Ekim bombardımanından sonra hastaneye birçok yaralı geldi. Ayrıca Kasım ve Aralık 1854 tarihlerinde Balaklava'dan ishal, dizanteri, skorbüt, donma ve veremden dolayı çok sayıda denizci tedavi gördü.

Kırım Savaşı boyunca Tarabya Deniz Hastanesi'ne kabul edilen vaka sayısı 1,775 idi. Savaş sonrasında gündeme gelen bir başka resmi raporda ise bu sayı 1,519 olarak gösterilmiş, bunun 148'inin ölümle sonuçlandığı belirtilmiştir. Bu iki rakam arasındaki 256 sayılık fark ya teşhis konmamış ya da önemsiz vakaların dikkate alınmamış olmasından kaynaklandığı ihtimalini akla getirmektedir. Tarabya Deniz Hastanesi'nde en sık görülen ateşli hastalıklardı. Bu hastalık teşhisiyle hastaneye giren 154 kişiden 27'si öldü. 1855'in ilk aylarında Kırım'dan 61 skorbüt vakası gelmişti. Bu hastaların tedavisi hafif bir diyet ve kontrollü ölçüde şarap verilerek yapılıyordu. Fakat hastalık birçoğunda hızla tifoya döndü ve çok azı kurtulabildi. Öte yandan hastanede skorbüt kaynaklı 80 ülser vakası da bulunuyordu. *H.M.S. Albion* gemisinden 1854 Aralık ile 1855 Ocak aylarında 20 çiçek vakası hastaneye kabul edildi. Bunlardan 3'ü öldü. 1854 Ekim ile 1855 Mart tarihlerinde hastalıktan ölenlerin oranı % 40'a ulaştı. Bu hastalıkların dışında hastane kayıtlarında, 108 farklı hastalıktan giriş yapıldığı, bunlardan 4'ünün öldüğü yer alıyordu. Bu listenin en geniş grubunu ise cinsel hastalık vakaları (sifilis, gonorea vs.) oluşturuyordu (Shepherd, 1991, s. 550, 551, 592).

İngilizler burada ölen askerlerin gömülmesi için Osmanlı makamlarından hastane civarında bir yer talep ettiler (BOA, İ.HR. 114/5575). Önce istedikleri arazi Tarabya Kasrı'na yakın olduğu gerekçesi ile uygun bulunmadıysa da, daha sonra etrafında iki Hristiyan kabristanı olduğunun anlaşılması üzerine bu talep kabul edildi. Böylece Tarabya Hastanesi'nin yakınlarında bir de İngiliz askeri mezarlığı kurulmuş oldu (BOA. HR. MKT, 91/7).

İzmir ve Çanakkale'deki İngiliz Hastaneleri

Kırım Savaşı'nda İngilizler İstanbul dışında iki sivil hastaneyi hizmete soktular. Bunlar, İzmir Hastanesi ile Erenköy Hastanesi idi. Her iki hastanenin açılışı da İngiliz askeri çevrelerince epey tartışma yaratmış, bilhassa İngiliz askeri tıp çevreleri sivil doktor ve cerrahları küçümser bir tavır takınarak hastanelerin açılışına sıcak bakmamışlardı (Pincoffs, 1857, s. 40-51). Fakat bu tartışmalara rağmen,

hastaneye ve tıp hizmetlerine olan büyük ihtiyaç ve mevcut askeri kadroların ihtiyacı karşılayamaması dolayısıyla sivil hastanelerin kurulmasına karar verilmişti. Sivil hastanelerin kurulmasında Fransız ordusunun sivil tıp kadrolarından yararlanması da İngilizlere örnek olmuştu. Bu çerçevede 1855 Ocak ayında İzmir'de ilk sivil İngiliz hastanesi açılmış, Çanakkale'de de 3000 yataklı ikinci bir sivil hastane kurulmuştu (Karayaman, 2008, s. 61). Bu hastanelerin tüm doktor ve hemşireler sivillerden oluşturulmuştu (Edgerton, 1999, s. 129).

İzmir Hastanesi

1854 Aralık ayında Üsküdar Hastaneleri anormal kalabalıklaştı. Kırım'dan her gün gemilerle nakledilen yaralı ve hasta İngiliz askerleri için daha fazla yatağa ihtiyaç vardı. Bunun üzerine İngiliz birlikleri için bir nekahathane kurulması düşünüldü ve uygun bir yer arayışına girildi. Bu amaçla Thomas Morehead İzmir'e gönderildi. Morehead, incelemelerinin ardından hastane için uygun olacağını düşündüğü bir bina buldu. Aslında bu bina oldukça bakımsızdı fakat konumu ve fiziksel koşulları itibarıyla hastane olarak kullanılmaya elverişliydi (Shepherd, 1991, s. 424). Morehead'ın önerdiği yer İzmir'de Sarı Kışla olarak bilinen Konak Meydanı'ndaki binaydı. Morehead Ocak 1855'te konuyla ilgili bir rapor hazırlayarak Sıhhiye Birliği Komutanı Dr. John Hall'a gönderdi. Raporda, İzmir'in Kırım'a buharlı gemiyle 4 gün, Üsküdar'a ise 1,5 gün uzaklıkta olduğu vurgulayarak, hem cepheye hem de Üsküdar'a yakın bir mesafede olmasının avantajları üzerinde duruyordu. Ayrıca hastane olarak kullanılacak bina şehrin aşağısında, sahile çok yakın bir yerdeydi. Bu durum gemilerle gelecek hasta ve yaralı askerlerin hastaneye kolaylıkla nakledilebilmelerini sağlayacaktı. Hastane 3 katlı geniş bir merkezi blok ile iki yanında küçük kanatlar şeklinde yapılmış iki binadan oluşuyordu. Geniş odalar 648 hastayı alabilecek şekilde düzenlenebilirdi. Eğer koridorlar da kullanılırsa hastanenin yatak kapasitesi 1.112'ye kadar çıkarılabiliyordu. Su depoları gayet iyi durumda olduğundan, hastanenin en önemli ihtiyacı olan su konusunda herhangi bir zorluk çekilmeyecekti. Rapor aslında çok ayrıntılı değildi ama hastane için çok gerekli koşullar iyi bir şekilde araştırılmıştı. Çevre, iklim koşulları ve arazinin topoğrafyasıyla ilgili olarak ise herhangi bir bilgi içermiyordu. Hall bu raporu kabul etti ve İzmir'de sivil bir hastane kurulmasına hızla başlandı (Karayaman, 2008, s. 61). Kısa sürede 28 odalı bu kışla binası 800-1000 yatak kapasiteli bir İngiliz hastanesine dönüştürülerek, Şubat ortasında hizmete açıldı (Pincoffs, 1857, s. 45).

İzmir Hastanesi sekiz kısma ayrılmıştı. Her bölümde doktor ve cerrahlardan oluşan üçer kişilik ekipler bulunuyordu. Önceleri cerrahi ve tıbbi birimlerin

birbirinden tümüyle ayrı olması düşünülmüştü ama hastanenin kalabalıklaşmasıyla bu mümkün olmadı (A Lady, 1856, s. 41).

Alınan karara göre, İzmir Hastanesi'nin kadroları tamamıyla sivil İngiliz doktorlardan oluşacaktı (Shepherd, 1991, s. 424). Buna uygun olarak hastane kadrosu Hall tarafından titizlikle organize edildi. Hastanenin ilk başhekimi 68 yaşında, John Forbes isimli çok ünlü bir doktordu. Dr. Forbes, *British and Foreign Medical Review* dergisinin editörü ve tıp dünyasında çok etkili bir isimdi. İzmir Hastanesi'ne başhekim olarak atandığı 1855 Şubatında açıklanmıştı. Fakat bu görevlendirme hiçbir zaman fiiliyata geçmeyecekti. Çünkü atanmasından kısa bir süre sonra Dr. Forbes İzmir'e gitmekten vazgeçtiğini açıkladı. Bunun üzerine Dr. John Forbes'in yerine Dr. John Meyer isminde, kimsenin o ana kadar ismini bile duymadığı başka bir kişi görevlendirildi. Bu yeni atama, o dönemde İngiliz tıp çevrelerinde birçok eleştirilerin çıkmasına neden oldu. Dr. Forbes gibi bir ismin yerine, Dr. Meyer'in getirilmesinde bilimsel kriterlerin hiçbir şekilde dikkate alınmadığı, Dr. Meyer'in karısının akrabalık ve yakın çevre ilişkilerinden dolayı Sidney Herbert'in isteğiyle bu göreve atandığı iddia edilmişti (Aliquis, 1855, s. 376).

Dr. Meyer göreve başlayıncaya kadar İzmir Hastanesi baş cerrah M'Leod tarafından idare edildi. Bu dönemde her şey geçici olarak düzenlendiğinden, hastanede tam bir düzenin sağlanamadığı anlaşılıyordu. Odalar hastaların sayısına göre düzenleniyordu. Örneğin, acil bir durum olduğunda diğer odalardan ekstra yataklar getiriliyor ve hastalar için alelacele oda hazırlanıyordu. Sıhhi ilkeler de pek yerine getirilmiyordu. Dr. Meyer'in gelmesiyle hastanede kalıcı bir düzen sağlandı ve hastane gayet iyi bir şekilde işletildi (A Lady, 1855, s. 44).

Hastane kadrosunda ilk önce 3 cerrah ile 5 yardımcı cerrah bulunuyordu. Buna ek olarak hastanede hemşireler ve hademeler de vardı (Shepherd, 1991, s. 423). Bu küçük kadro nekahat dönemindeki yaklaşık 600 hastaya hizmet verecekti. İzmir Hastanesi aslında Nightingale'in nüfuz alanındaydı ama onun İzmir'deki hemşire kadrolarını planlamasına ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. Nightingale kadrosundan olmasa da İzmir Hastanesi'nde gönüllü İngiliz kadınlar ve hemşireler görev yaptılar (Association Medical Journal, 4/180, 1856, s. 501). İngiltere'den gelen hemşireler geldiklerinde organizasyon ve hastane düzeni ile ilgili bazı zorluklar yaşamış olsalar da, daha sonra bunlar sivil yönetim tarafından düzeltildi (The Leader, 7/329, 1856, s. 667, 668). Şubat 1855 tarihinde büyük miktarda hasta kabulü gerçekleşti. Şubat ayında hasta sayısı 737 iken, Şubat-Mart arasında bu rakam 993'e çıktı. Bu hastaların 127'si öldü. Ölenlerin sayısı hastaların % 13'üne tekabül ediyordu ki aslında bu bir nekahathane için yüksek bir orandı. Bu durumda

İzmir Hastanesi'nin sıhhi koşullarının iyileştirilmesi gerektiği ortaya çıktı. Bu çerçevede hastanenin kadrosu genişletilerek, tıbbi donanım ve sağlık koşulları yeniden düzenlendi. Kadro, bir başhekim, üç doktor, beş cerrah, altı doktor asistanı, on asistan cerrah ve bir askeri doktora çıkarıldı. Buna ayrıca bir sekreter, 9 eczacı, bir inşaat mühendisi de eklenmişti. Hastanedeki tek subay, Albay Dr. Henry Starks idi (Shepherd, 1991, s. 424, 425).

İzmir Hastanesi'nin çalışma koşulları, Dr. Meyer'in gayretleriyle, gayet tatminkâr şekilde düzenlenmişti. Çalışanların sözleşmeleri bir yıllıktı. Aylıklarına[3] ek olarak doktorlar yıllık gelirlerinin yarısı kadar pirimle ödüllendiriliyorlardı. Bu koşullar İngiltere'deki doktorlara cazip gelmiş olmalı ki, İzmir hastanesi için kadro başvuruları açıldığında ilk iki haftada beklenenin çok üzerinde başvuru olmuştu. Shepherd'in belirttiğine göre Londra hastanelerinin koridorlarında "*İzmir'e gidiyor musun?*" sorusu çok sık sorulur olmuştu (Shepherd, 1991, s. 421, 431).

Hastaneye en yüksek sayıda hasta Şubat ayında gelmişti (737 kişi). En düşük hasta girişi, 17 kişi ile Eylül ayında oldu (Shepherd, 1991, s. 421, 427). Şubat-Kasım 1855 arasında İzmir Hastanesi'ne 1,887 hasta girişi oldu, bunlardan 154'ü öldü. (% 8) Hastane kayıtlarına göre bunların 1,685'i Kırım'dan direkt gelmişti. 1855 yılında İngiltere, İzmir'de kışlada bulunan hastaların büyük kısmının iyileştiğini, fakat diğer hastalarla bir arada kalmaları tehlikeli olacağından, bu askerler için İzmir'e yarım saat mesafede bulunan İzmir Karantina binasının kendilerine tahsis edilmesini talep etmişti. İngiltere'nin İzmir Konsolosu tarafından iletilen bu teklif, hükümette görüşülmüş ve karantina tabibi ve başkâtibin görüşleri de alınarak bir karara varılmıştır. Buna göre, karantinanın tümüyle boşaltılarak, İngilizlere tahsis edilmesinin mümkün olmadığı, fakat karantinanın yanında geçici olarak inşa edilmiş olan 300 kişilik koğuşların şimdilik kendilerine verilebileceği bildirilmiştir. Bu karar İngilizler tarafından da uygun bulunmuş ve bürokratik işlemler tamamlandıktan sonra İngiliz askerlerinin buraya nakledilmesine karar verilmiştir (BOA., HR.SYS., 1352/22, 8.4.1855). Bu tarihten itibaren Karantina binasının bir kısmı İzmir Hastanesi'nden gönderilen nekahat dönemindeki hastalar için kullanılmaya başlanmıştır.

İzmir Karantina binası deniz kenarında, sıhhi, temiz ve büyük bir bina olduğundan hastalar için çok uygundu. Karantinanın bir bölümü de İngiliz subaylar ve cerrahların kalması için düzenlenmişti. Şehirden uzak ve sessiz olması da büyük

[3] Başhekime yılda 2000 pound, cerrah ve doktorlara 800-1000 pound, asistanlara 200-600 pound ödeniyordu.

bir avantajdı. Karantinadaki hastanede mutlaka bir cerrahın olmasına özen gösteriliyordu. Ayrıca burada önce Mr. Escreet sonra da Mr. Windsor isimli papazlar da kaldılar. Zaman zaman Latin Katolik bir papaz da buraya gelerek kalıyor ve hastaların dini vecibelerini yerine getirmelerine yardımcı oluyordu. Buraya hiç hemşire gönderilmediğinden, hastaların bakımı hademeler tarafından yapılıyordu. Hastalığı nükseden hastalar hemen İzmir Hastanesi'ne geri gönderiliyorlardı (A Lady, 1856, s. 45).

1855 yılının Haziran ayında İzmir Hastanesi'nin Askeri doktoru Storks ile mühendis Brunton, Erenköy'de kurulması planlanan sivil hastane için görevlendirilerek, hastaneden ayrıldılar (Shepherd, 1991, s. 433). İzmir Hastanesi, 26 Kasım 1855'e kadar İngiliz askerlerine hizmet verdi ve bu tarihten sonra hastaneye İsviçre'ye ait askerler yerleştirildi (Karayaman, 2008, s. 61). Hastanede Kırım savaşı boyunca yaklaşık 2,000 hasta tedavi edildi. Ölüm oranı % 8 civarındaydı (Edgerton, 1999, s. 129). İzmir Hastanesi hizmet verdiği dönem boyunca gayet iyi kullanılan ve beklenen yararı sağlayan bir hastaneydi. Burada elde edilen deneyim İngilizlere savaş sırasında sivil hastanelerin ihtiyaca tatminkâr bir şekilde cevap verebileceğini kanıtlamış oldu (Shepherd, 1991, s. 433).

Erenköy Hastanesi

Erenköy Hastanesi, Çanakkale yakınlarında, Kırım Savaşı'nın ikinci yarısında kurulmuş sivil bir hastaneydi. Erenköy İngiliz Sivil Hastanesi (*Renkioi British Civil Hospital*) adıyla biliniyordu. Tamamen sivil doktorlardan oluşan deneyimli bir kadrosu vardı. Erenköy Hastanesi Isambard Kingdom Brunel ismindeki bir İngiliz mühendis tarafından planlanmış ve John Brunton adında bir mühendis tarafından yapılmıştı (Aslan, 2016, s. 88). Hastanenin inşasıyla ilgili ilk öneri Ocak 1855'te gündeme gelmiş (Silver, 2004, s. 55), hemen ardından hastane için uygun bir yer aranmaya başlanmıştı.

Nisan 1855'te hastane için uygun yer aramaya giden Dr. Edmund Parkes, mühendis Brunton, Üsküdar'ın mütahiti Jenner ve İngiliz konsolos Frank Calvert ile bölgeyi gezerek, Erenköy mevkiinin hastane için uygun olduğu yönünde Panmure'ye bir rapor sundu. Plana göre hastane paralel iki sıra şeklinde yapılacak ve toplam 1,768 yatak kapasiteli 34 hastane ünitesinden oluşacaktı (Shepherd, 1991, s. 438, 439). Önerilen plan kabul edildi ve Mayıs 1855'te Çanakkale'de Erenköy mevkiinin 1,5 km kuzeydoğusunda (Aslan, 2016, s. 88) hastanenin yapımına başlandı. Erenköy Hastanesi'nin yapımı için bölgeye sekiz ayda 23 gemi, 11 bin 500 ton malzeme taşındı. İngiltere'den İlk malzeme gemisinin Erenköy'e ulaştığı tarih 8

Mayıs 1855'ti (Silver, 2004, s. 55). Hastanenin yapımı çok kısa sürede tamamlanarak, Ağustos başında kullanıma hazır hale getirildi. Fakat hastane planının bazı detayları hiçbir zaman gerçekleşmedi. 1,768 yatak kapasiteli olması planlanan hastane, açıldığı tarihte bu sayının çok altındaydı. Zaman içinde yatak kapasitesi arttırıldı. Hastanenin yöneticiliğine getirilen Dr. Parkes'ın belirttiğine göre, Temmuz 1855'te hastane 300 yataklıydı, Ağustosta yatak sayısı 500'e, 1856 Ocak ayında ise 1500'e kadar çıkarıldı. Kapatıldığı tarih olan Mart 1856'da hastane, 2000 hasta kabul edilebilecek duruma gelmişti. Mart 1856'da hastanede 15 ünite, 3 mutfak ve iki çamaşırhane ile doktorların ve hemşirelerin ayrı ayrı kalacakları konforlu binalar bulunuyordu (Shepherd, 1991, 438, 439). Hastanede her bir koğuş 50 kişilikti. Hastane pavillion biçiminde yapılmış, tek kat ahşap binalardan oluşuyordu. Döneminin üçüncü büyük prefabrik yapısıydı. Kırım Savaşı'ndan sonra İngiltere'deki pek çok hastanenin yapımında bu hastaneden etkilenildi. Modern sıhhi tesisatı ve sifonlu klozetleri vardı. Klozetlerin kullanımı bilhassa ishalli hastalıklarda büyük kolaylık ve hijyen sağlıyordu. Erenköy Hastanesi'nin klozetleri tamamen bu hastalar dikkate alınarak tasarlanmıştı. O dönemde bu tip bir klozetlerin kullanımı bilinmediğinden, hastanenin mimarı Brunel klozet kullanımı konusunda hastaneye kullanma talimatları göndermiş, özellikle içine bir şey atılmasını yasaklamıştı. Bu klozetler o kadar kullanışlıydı ve işe yaramıştı ki, savaş bittikten sonra İngilizler bunları sökerek, İngiltere'ye götürdüler ve Netley'deki yeni askeri hastanede kullandılar.

Hastanede dikkati çeken bir başka ayrıntı ise, havalandırma tesisatıydı. Hastanelerde havalandırma ihtiyacının gerekliliği anlaşıldığından, çatıya havalandırma bacaları yapılmıştı. Bunların gelişmiş hali daha sonra Amerikan iç Savaşı'ndaki hastanelerde uygulanacaktı. Hastane planında hijyene büyük önem verildiği anlaşılıyordu. Koğuşlar hastaların yıkanabileceği şekilde yapılmıştı. Aynı zamanda 400 derece sıcaklığa ulaşabilen kuru yıkama/etüv kabinleri vardı. Odalardaki yataklar iki sıra halinde dizilmiş ve askerin rahatı dikkate alınarak dizayn edilmişti (Silver, 2004, s. 55-57).

Erenköy Hastanesi'nin yapıldığı tarihte, Kırım'dan gönderilen pek çok hasta için hastaneye acil ihtiyaç vardı ve Üsküdar'da yer yoktu (Shepherd, 1991, s. 438). Burası Üsküdar'daki hastaneleri rahatlatmak amacıyla yapılmış, ağırlıklı olarak nekahat dönemindeki hastalara hizmet vermesi düşünülmüştü. Erenköy Hastanesi'ne hastaları yönlendirme sorumluluğu hastaneler müfettişi John Hall'da idi. Fakat Hall, en başından itibaren sivil hastanelere ve sivil doktorlara karşı önyargılı bir tavır içindeydi. Onun bu tavrı dönemin katı askeri bakış açısını yansıtıyordu. İngiliz askeri çevrelerinden Erenköy Hastanesi'ne gelen olumlu

referansların sayısı yok denecek kadar azdı. Hall'a göre, sivil hastaneler çok masraflıydı ve Erenköy hastanesi de çok geç inşa edilmişti. Ayrıca burası Kırım'a çok uzaktı ve Üsküdar'a da 100 mil mesafedeydi (Silver, 2004, s. 55). Hall'un bu yaklaşımı Erenköy Hastanesi'nin en başından itibaren ikinci plana itti. Kırım'dan gönderilecek hastalar, Hall'un kararıyla, Erenköy Hastanesi yerine coğrafi yakınlığı nedeniyle Sinop Hastanesi'ne yönlendirildiler (Shepherd, 1991, 438). Savaş boyunca da hastane uygun şekilde kullanılamadı. Toplamda bu hastanede 1,400 kişi tedavi gördü ve en kalabalık olduğu zamanlarda bile hastanede bulunan hasta sayısı 642 kişi olarak kayıtlara geçti. Sadece Redan düştüğünde ve Sivastopol kuşatması bittiğinde hastane tam kapasite çalıştı. Aslında Erenköy Hastanesi düzgün planlanmış, iyi yönetilmiş ve modern bir hastanenin tüm avantajlarını taşıyan bir yerdi. Bu özelliklerinden dolayı Kırım Savaşı'nı modern hastanecilik açısından incelememizi zorunlu kılan önemli bir örnekti. Aynı zamanda denizaşırı hastanelerin de ilk örneklerinden biriydi. Hastalar gemilerle limana getiriliyor, buradan demir raylar üzerinde atların çektiği vagonlara bindirilerek Erenköy Hastanesi'ne taşınıyorlardı. Hastanenin beş binası Üsküdar'dan gelen hastalara ayrılmıştı. Bu hastane görev yapan doktorlar, daha önce askeri hastanelerde deneyimi olan genç doktorlardı. Daha ileri yaştaki ve daha deneyimli doktorlar ise idari pozisyonlarda bulunuyorlardı ve hastalarla ilgilenmiyorlardı (Silver, 2004, s. 55-57). Hastaneye James Clark ve Dr. Parkes tarafından seçilen az sayıda hemşire gönderilmişti (Shepherd, 1991, s. 441).

1856 Haziranından sonra Erenköy Hastanesi'ne hasta kabul edilmedi. Temmuz'da son hasta da taburcu edildikten sonra hastane kapatıldı. Bazı doktorlar Mart ayından önce evlerine döndüler. Erenköy'ü en son terk eden Dr. Goodeve, Dr. Edmund Parkes ve cerrah Dr. Thomas Spencer Wells oldu (Shepherd, 1991, s. 443).

Erenköy Hastanesi'nin kapanmasının ardından hastane binası sökülerek satıldı. Hastaneden günümüze kadar ulaşan tek şey hastanenin çeşmesi oldu (Allen, 1999, s. 78). Sıhhiye birliği komutanı Dr. John Hall, en başından itibaren kurulmasına sıcak bakmadığı Erenköy Hastanesi'ni bir başarısızlık olarak değerlendirmişti (Silver, 2004, s. 55). Erenköy Hastanesi son derece iyi donatılmış ve yönetilmiş olmasına rağmen, yukarıda sayılan nedenlerden ötürü Kırım Savaşı boyunca bu hastaneden tam anlamıyla yararlanılamadı (Ponting, 2015, s. 128). Kırım Savaşı konusunda yapılan araştırmalarda da ilginç bir şekilde bu hastane çok gündeme gelmedi ve adeta unutuldu.

Kırım Savaşı boyunca İstanbul'da bulunan İngiliz hastaneleri, İngiliz sağlık sisteminde ciddi değişimlere neden olmuştur. İngilizler Kırım Savaşı'nda, başta

hemşirelik olmak üzere, modern hastanecilik ve askeri sağlık hizmetleri konusunda oldukça büyük tecrübeler edinmişlerdir. Savaş sonunda İngiliz hastanelerinde ve İngiliz askeri sağlık hizmetlerinde oldukça köklü düzenlemelere gidilmiştir. Öte yandan aynı durumun Osmanlı'daki sağlık hizmetleri için geçerli olduğunu söylemek zordur. Nuran Yıldırım'ın belirttiği gibi, modern hemşireliğin temeli Kırım Savaşı'nda İstanbul'da atılmış olmasına rağmen, Osmanlı payitahtındaki sağlık çevreleri Florence Nightingale'in hasta bakımına getirdiği yeni yaklaşıma ilgi göstermemiştir. Askeri hastanelerde hasta bakımı 1902'ye kadar çürüğe çıkmış askerler tarafından yaptırılmıştır. 1902'den sonra tıp eğitimini yeniden düzenlemek üzere Osmanlı Devleti'ne davet edilmiş olan Alman Dr. Robert Raider tarafından erlere eğitimler verilip, hastabakıcı olarak yetiştirilmiştir (Özbay, s. 230; Ataç, 1996, s. 58). Modern hemşirelik konusunda ilk adım ise, Dr. Besim Ömer Paşa'nın girişimiyle, ancak Birinci Dünya Savaş'ından sonra gerçekleştirebilmiştir. Gerçi 7 Nisan 1911'de "ihyaen Tesis"(yeniden yapılanma) edilen Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Hanımlar Şubesi, Trablusgarp'ta ve Balkan Savaşları'nda hastabakıcılık yapmışlardır. Fakat modern hemşirelik konusundaki ilk adımlar ancak 1914'ten sonra atılabilmiştir (Yıldırım, 2014, s. 10, 183-205).

Osmanlı Devleti'nde askeri sağlık hizmetlerindeki değişim ise Balkan Savaşları'ndan sonra gerçekleşmiştir. Aslında askeri sağlık hizmetlerinde 19. yüzyıldan itibaren bazı yeni düzenlemelere gidilmeye başlanmıştı. Bu çerçevede 1827'de Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin (Askeri Tıp Okulu) açılması ve buradan yetiştirilen hekimlerle askerlere sağlık hizmeti verilmesi oldukça önemliydi. 1897 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra orduda sıhhiye bölüklerinin kurulmasına ve erlere verilen kurslarla sıhhiyeci ve tezkereciler (sedyeci) yetiştirilmeye ve hasta bakımı geliştirilmeye çalışıldı. Fakat bunlar Balkan Savaşlarının başında bile, henüz gelişme aşamasındaydı ve ciddi eksiklikler vardı (Ataç, 1998, s. 12). Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında Kırım Savaşı Türk askeri sağlık hizmetlerini doğrudan etkileyip, köklü bir değişime götürmemişti.

Sonuç

Kırım Savaşı, İngiltere'nin 1815-1914 yılları arasında Kıta Avrupası'nda girdiği tek savaştı. Bu savaş İngiltere'ye Birinci Dünya Savaşı öncesi pek çok açıdan önemli deneyimler kazandırdı ve kendi savaş teşkilatı konusunda dersler çıkarmasını sağladı. Savaşan tüm taraflar için alınan en önemli derslerden biri askeri sağlık hizmetleri konusundaki yetersizlikleriydi. Bilhassa savaşın başında İngiliz hastanelerinde görülen organizasyonsuzluk, tıbbi kadro ve donanım eksikliği, ordunun savaş planı yaparken askeri sağlık hizmetlerini ne kadar göz ardı ettiğini

açıkça ortaya çıkarmıştı. Bu durum geleneksel savaş yapısı içinde normal sayılabilecek bir durum iken, Kırım Savaşı'nda çeşitli gazetelerin ilk kez cepheye gözlemci olarak gönderdikleri savaş muhabirlerinin yazılarıyla "olağanüstü" bir durum olarak değerlendirilmeye başlandı. Savaş muhabirleri, ilk kez kullandıkları telgraflar sayesinde askerlerin içinde bulundukları kötü sağlık koşullarıyla ilgili haberleri günü gününe Londra'ya ileterek, İngiltere'de müthiş bir kamuoyunun oluşmasını sağladılar. İngiliz hükümeti bu durumda sağlık hizmetleri konusunda acil düzenlemeler yapmak zorunda kaldı. Söz konusu düzenlemelerin başında ise hastanelerin iyileştirilmesi geliyordu.

Bu çerçevede, başta İstanbul olmak üzere Doğu'da açılan tüm İngiliz hastanelerinde ciddi bir düzenlemeye gidildi. Kırım'da yaralanan hasta ve yaralı askerlerin tedavisi için İstanbul merkez seçildiğinden, İngilizlerin hastanelerinin büyük çoğunluğu burada bulunuyordu. Bu hastaneler üç farklı şekilde kullanıma girmişti. Ya var olan hastaneler Osmanlı Devleti tarafından İngilizlere tahsis edilmiş, ya başka işlevi olan binalar hastaneye dönüştürülmüş ya da bizzat İngilizler tarafından inşa edilmişlerdi. Alınan karar çerçevesinde tüm İngiliz hastanelerindeki sorunlar giderilmeye çalışıldı. Hastanelerdeki eksik kadrolar hızla tamamlandı, Florence Nightingale liderliğinde bir hemşire ekibi Üsküdar'a gönderildi ve hastanelerin tıbbi donanımları ciddi biçimde yenilendi.

Tüm bu iyileştirme çalışmalarının sonuçları 1854 Martından itibaren alınmaya başladı. Önceleri Fransız hastanelerine gıpta ile bakılırken, İngiliz hastaneleri hemen hemen her yönden Fransız hastanelerini geride bıraktı. Hatta Fransızlara sağlık yardımı yapacak duruma geldiler. Hastanelerdeki bu değişim, İngiliz ordusunun askeri başarısını da doğrudan etkiledi. Savaşabilecek nitelikte sağlıklı ordulara yeniden kavuşan İngilizler, bekledikleri başarıyı elde ettiler.

Kırım Savaşı'nda İngilizlerin sahip oldukları hastaneler genellikle askeri nitelikteydi. Fakat savaş ilerleyip hasta ve yaralı sayısı artınca İngiliz yetkililer, Fransızları da örnek alarak, İzmir ve Çanakkale'de sivil hastaneler de kurdular. Sivil hastanelerin açılması, kadrolarının oluşturulması, maaşları, verdikleri tıbbi hizmet vb. birçok konu savaş boyunca İngiltere'de çok tartışıldı. Bu tartışmalarla Kırım Savaşı, belki de ilk kez tıbbi alanda asker-sivil ayrımının gözle görünür bir hale geldiği, iki kesim arasında güç mücadelelerinin yapıldığı ve birbirlerine karşı ön yargılarının ortaya çıktığı bir dönem oldu. Öte yandan İzmir ve Erenköy sivil hastaneleriyle yaşanan tecrübenin ardından, savaştan sonra İngiltere'de sivil tıp kadrolarından savaşta da yararlanma konusunda yeni düzenlemelere gidildi.

Kırım Savaşı, İngiliz sağlık çevrelerinde birçok açıdan önemli değişimlere neden olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin sağlık teşkilatında doğrudan ve çok köklü değişimlere neden olduğunu söyleyemeyiz. Bu savaşın sonunda Osmanlı'da modern hemşirelik ve askeri sağlık hizmetlerinde, İngiltere'de olduğu gibi, büyük dönüşümler ve yenilikler meydana gelmemiştir.

Hastaneler Kırım Savaşı'nda İngilizlerin sağlık hizmetlerinin anlaşılabilmesi için öncelikli olarak ele alınması gereken bir konudur. Savaş boyunca nerelerde ve ne tür hastaneler açtıkları, bu hastanelerin genel durumları, donanım ve kadroları, savaş boyunca verdikleri hizmet vs. gibi konular, genel tabloyu görebilmek açısından oldukça önemlidir. Öte yandan hastaneler konusu, İngiliz hastaneleri Kırım Savaşı'nda yaralı ve hasta İngiliz (ya da Rus esirler) askerlerinin tedavi gördükleri yerler olmasının dışında, savaş cerrahisi başta olmak üzere tıp alanında birçok yeni teknik ve gelişmelerin yaşandığı, daha önce bulunmuş tıbbi yeniliklerin denendiği, ilk modern hastane tecrübesinin edinildiği, sağlık hizmetlerinin savaştaki öneminin anlaşıldığı yerler olma özelliğini de taşımaktadır. Bu yüzden savaşın insani ve tıbbi yönünün araştırılmasında da hastaneler konusu çok önemli bir yer tutar.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA. HR.MKT. 94 / 57 (94/57) (1271.Ra.16 / 7 Aralık 1854)
BOA. İ.HR. 114/5575 (18 M. 1271-11 Ekim 1854
BOA. HR. MKT, 91/7 (27 M. 1271-20 Ekim 1854)
BOA. HR.SYS.1352 / 22, (8.4.1855)

Kitap, Makale ve Gazeteler

Akyüz, Fatih, "Müttefik Askerlerinin İstanbul'da Neden Olduğu Bazı Olaylar Üzerine Gözlemler", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006 Bildiriler,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007, s. 173-180.

A Lady, *Ismeer or Smyrna and Its British Hospital in 1855*, London: James Madden, 1856.

Allen, S. Hauck, *Finding the Walls of Troy. Frank Calvert and Heinrich Schliemann at Hisarlık.* Berkeley: University of California Press, 1999.

Aliquis, "Dr. Meyer Chief Physician of the Hospital At Smyrna", *Association Medical Journal*, Vol. 3, No. 120, (April 20, 1855), p. 376.

Aslan, Rüstem, "Erenköy Hastanesi ve Troia Kazıları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, No. 10-11, s. 87-94. http://canakkalearastirmalari.comu.edu.tr/images/form/dosya/dosya_372169.pdf (erişim tarihi: 02.03.2016)

Ataç, Adnan, "Osmanlı Devleti'nde Askeri Sağlık Hizmetleri", *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Hizmetleri Sempozyumu,* Haz. Bilal Ak ve Adnan Ataç, Ankara: 2000, s. 249-262.

Ataç, Adnan, *Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nin Kuruluşu,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 1996.

Aydın, Mahir, "Barışı Olmayan Savaş: Kırım", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma

Merkezi, (2007), s. 1-10.

Baylen, O. Joseph, & Alan Conway, *Soldier-Surgeon, The Crimean War Letters of Dr. Douglas A. Reid 1855-1856,* (Knoxville: The University of Tenessee Press, 1968.

Cecil Woodham-Smith, *Florence Nightingale 1820-1919*, London: Constable, 1951.

Edgerton, Robert B., *Death or Glory, The Legacy of the Crimean War*, Boulder: Westview Press, 1999.

Ferik Ahmet Muhtar Paşa, *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafaası, 1853-54 Tuna Seferi*, haz. Gültekin Yıldız ve Fatih Tetik, İstanbul: İş Bankası Yınları, 2015.

Figes, Orlando, *Kırım Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY Yayınları, 2012.

Garrison, Fielding H., *Notes on the History of Military Medicine*, Washington: Association of Military Surgeons, 1922.

Goldie, Sue, M., (ed), *Florence Nightingale Letters From the Crimea 1854-1856*, New York: Mandolin, 1997.

Göksel, Sema, "Kırım Savaşı'nda 'Türkler' ve 'Hintliler'", *Toplumsal Tarih*, No. 134, (Şubat 2005), s. 48-56.

"Ismeer, or Smyrna and Its British Hospital in 1855 by a Lady", *Association Medical Journal*, Vol. 4, No. 180, (June 14, 1856).

Karal, Enver Ziya, "Kırım Savaşı", *Büyük Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara: T.T.K. Yayınları, 2011.

Karayaman, Mehmet, "Kırım Harbi'nde Sağlık Hizmetleri (1853-1855), *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-2, (2008), s. 59-75.

"Kırım Harbi Esnasında Boğaziçi", *Akşam*, 19 Haziran 1946.

Marquess of Anglesey (der.), *Little Hodge*, London: Lee Cooper, 1971.

"Movements in Constantinople – Aspect of the City", *The New York Times*, 30 Mayıs 1854.

Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, C. I ve II, İstanbul: Yörük Basımevi, 1976.

Pincoffs, Peter, *Experiences of a Civilian in Eastern Military Hospitals*, Edinburg: William and Norgate, 1857.

Ponting, Clive, *Kırım Savaşı, Efsanenin Ardındaki Hakikat*, çev. Hakan Arabacı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

Robert G. Richardson & Charles Hugh Terrot (ed), *Nurse Sarah Anne, With Florence Nightingale at Scutari,* London: John Murray, 1977.

Sarıyıldız, Gülden, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri, 22-23 Mayıs 2000, Bildiriler*, 2. B., İstanbul, 2002, s. 309-318.

Shepherd, John, *The Crimean Doctors*, Liverpool: Liverpool University Press, 1991.

Silver,C. P., "Renkioi: A Forgotten Crimean War Hospital and Its Signifiance", *Vesalius Acta Internationales Historiae Medicinae*, Vol. 10, No. 2, (2004), s. 55-60.

"Suggestions for Improving and Preserving the Health of the Army in the Crimea", *The Lancet,* 65/1643, 24 Şubat 1855.

"Surgeons for the British And Turkish Armies in the East", *The Lancet*, 65/1642, 17 Şubat 1855.

"Surgery of the War", *The Lancet,* 65/1637, 13 Ocak 1855.

"Surgery of The War", *The Lancet*, 65/1655, 19 Mayıs 1855.

Terzioğlu, Aslan, "Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastaneciliğine Etkileri", *Tarih ve Toplum*, C. 15, No. 85, (Ocak 1991), s. 39-46.

"The British Hospital in Smyrna", *The Leader*, 7/329, 12 Temmuz 1856.

Woodham-Smith, Cecil, *Florence Nightingale 1820-1919*, London: Constable, 1951.

Yıldırım, Nuran, *Savaşlardan Modern Hastanelere Türkiye'de Hemşirelik Tarihi*, İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, 2014.

Yıldız, Mehmet, "Kırım Savaşında Yapılan Baskıların Müteazzir, Garip ve Müstesna Eseri: 1856 Islahat Fermanı", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007, s. 199-234.